

Валерій КОРНІЄНКО,
кандидат історичних наук
(м. Вінниця)

РЕСПУБЛІКА, ЯКУ МИ ОБИРАЄМО: ІДЕАЛЬНА ПОЛІТИКА ЧИ ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ?

*Найкоротший шлях до свободи
Веде до найгіршої форми рабства*
Алексіс де Токвіль

ПРАГНУЧИ втілити в життя демократичний ідеал українського суспільства практичними діями, з подивом запитуємо себе: яким чином демократичні перетворення, що починалися з найблагішими намірами, стають джерелами більш авторитарного правління, та й узагалі реалізація ідеалів гуманістичної думки минулого в остаточному підсумку має своїм результатом руйнацію самих цих ідеалів? Вичерпної відповіді на це запитання не маємо й досі, хоч на порядку денному — реалізація саме демократичного ідеалу. Які ж альтернативи щодо цього?

На базі багатющого досвіду політичних модернізацій ХХ сторіччя з'являються спроби визначити потенційні й оптимальні умови становлення політичної демократії. Різні дослідники сходяться на тому, що саме характер відносин між владою та опозицією, насамперед, визначає, наскільки довго і важкою виявиться дорога до демократії, а перехідний період накладає сильний відбиток на політичну систему, що формується.

Різноманіття демократичних експериментів дає багаті

матеріал для аналітиків. Зокрема, одна з найбільших проблем, що жваво дискутується — порівняння переваг та недоліків президентських і парламентських систем з огляду на ідеал демократичного розвитку українського суспільства. Значення цього аспекту важко переоцінити, адже вибір політичних інститутів особливо важливий під час переходу до демократії. Вочевидь цей перехід уже розпочався. Але як? Насамперед авторитарно.

Деякі науковці, зокрема В. Горбатенко, стверджують, що на авторитарну орієнтацію української демократії, яка розвивається переважно "зверху" (що саме по собі є порушенням демократизму Конституції України), вказує ціла низка ознак. Скажімо, в системі поділу влад наявними є періодичні загострення суперництва між виконавчою і законодавчою гілками державної влади, намагання утвердити зверхність однієї гілки над іншою. Він справедливо вважає, що така ситуація може призвести до руйнування демократичної структури й довести перманентну боротьбу за владу до свого логічного завершення, тобто виникнення третьої — авторитарної чи тоталітарної сили². І це не без підстав.

Якщо рух до демократії починати зверху, закріпити її можна лише за активної участі та підтримки мас. Безперечно, що норми та цінності прищеплюються в суспільстві тим успішніше, чим очевидніші для населення переваги якоїсь нової форми правління. Демократія в цілому знаходить форму політичного ідеалу у великій маси населення. Проте в практиці реалізації цього політичного ідеалу вочевидь існує певне замкнуте коло: *зміцнення демократії потребує підвищення рівня і якості життя широких верств населення, бо в зuboжілому суспільстві і демократія зuboжіла*. Чому саме так? Тому що певний рівень добробуту суспільства і його громадян створює можливості не тільки для маневрування урядом, а й нівелювання можливих його помилок в економічній політиці, а це в небагатому суспільстві може призвести до крайнього зuboжіння населення, а звідси до масового невдоволення урядом. Коли ж суспільство досить багате, навіть ті його члени, що перебувають на самому споді соціальної піраміди, живуть доволі добре. Більше того, це демократичне суспільство може реалізовувати тенденцію до рівності. Причому, рівності не за нижчим матеріальним рівнем (що фактично було зроблено в СРСР), а, принаймні, за середнім. Тому й ідеал, пов'язаний із досягненням рівня так званого

“середнього” класу³, здається цілком здійсненним для багатьох в економічно багатих державах.

Агонія європейської соціалістичної державності, яка спостерігалася до 90-х років, зумовила швидку трансформацію політичних систем та зміну багатьох політичних ідеалів. Якщо в Центральній Європі таким політичним ідеалом була парламентська республіка, то на пострадянському просторі — президентська форма правління. Історія її становлення в Україні унікальна і неповторна, як, власне, і в будь-якій іншій країні. Водночас цим процесам властиві ознаки, загальні для цілої групи держав, які покінали з комуністичними ідеалами.

Сьогодні, пригадуючи минуле, багатьом здається, що від тоталітарної держави ми давно відірвалися і міцно стоїмо на шляху до розвинутої демократії. Та чи далеко ми пішли? Над Україною, так само як і над іншими пострадянськими країнами, тяжіє колишній радянський (якщо взагалі не споконвіку наш “ментально-слов’янський”!) синдром “наздогнати — перегнати” Захід: ми прискорено модернізуємо народне господарство, політичну систему, національну культуру в самому широкому сенсі. Це вимагає величезної кількості (принаймні, сьогодні, як мені здається, для нас — **В. К.**) системних ресурсів: мобілізації духовного і матеріального потенціалу, концентрації політичної волі, а головне — сильної влади. І хоча сильна влада — лише необхідний і рядовий компонент у структурі економічних та соціально-політичних перетворень, гідне майбутнє суспільства пов’язують передусім саме з нею.

По-перше, тому, що “єдиного духовного пориву” нації в умовах краху цінностей, моралі, ідеології, відсутності національної ідеї⁴, маргіналізації суспільства тощо об’єктивно домогтися неможливо. Якщо ж вести мову про духовні цінності, вони трансформуються в суспільство із самої сутності людини та умов її існування. Насамперед людина має високу економічну цінність, звідки багаторазово підвищується й цінність самого її життя. На цьому зрізі можна констатувати, що ідеал демократії як мінімум містить у собі певну систему влади, форму відносин між державою та особистістю, суспільством і державою (тобто політичний режим). Він містить у собі, як свідчить історичний досвід, нерозривний зв’язок економіки, політики і культури.

По-друге, існує очевидна максима: вихід з економічного хаосу можливий лише з посиленням жорсткої влади і “вивезти” економіку без політики неможливо. Звідси випливає, що в країнах, “не розпещених” демократичними традиціями, це часто означає перехід до режиму особистої влади.

Президентство стало політичним ідеалом і атрибутом постсоціалістичного світу, незважаючи на те, що його зміст і спрямованість бувають діаметрально протилежними, а в президентській оболонці може міститися ціла низка традиційних відносин і структур, у тому числі таких, яких ми хотіли б сьогодні позбутися. Слід додати: жодна з країн Центрально-Східної Європи не стала президентською республікою з сильною президентською владою. Мабуть, цей вибір було зроблено свідомо. Політична еліта й частка суспільства вважали, що сильний президент може послабити розвиток демократичного процесу і спричинити відродження авторитарних тенденцій.

З одного боку, авторитарні режими можуть вивести країну з економічної кризи. Але варто погодитися з науковцем О. Білим: якщо навіть не брати до уваги химерні комбінації політичного процесу, наприклад, у Чилі, й відмовитися від аналізу реальних геополітичних чинників такої стабілізації, завжди слід пам’ятати про ціну, яку заплатили чилійці за неї. А це — десятки тисяч громадян (зрозуміло, масштаби репресій непорівнянні з радянським тоталітаризмом). Слід зазначити, що саме гальмування диктатурою процесів приватизації в Чилі, а отже, й динамічного економічного розвитку наприкінці 80-х років, примусило ділову еліту цієї країни жадати і домогтися усунення військового режиму⁵. Втім, незважаючи на те, що за ореолом політичного ідеалу президентської республіки може приховуватися також конкретика особистої диктатури, авторитаризму, тиранії, ми віримо, що президентська влада спроможна стати ефективним знаряддям демократичних перетворень. Почасти ця віра ґрунтується на розв’язанні суспільних проблем, заснованих на ефекті “гордійового вузла”.

Сенс, зокрема, в перетворенні складного суспільного процесу на одну з його складових (політичну, економічну, ідеологічну або іншу) і у виборі очевидного політичного ідеалу, наприклад, “твердої руки”, замішаного на

ностальгічному ставленні до часів сталінізму тощо. Необхідність поєднання легітимності й бажання досягти певної ефективності наділяє президентів у постсоціалістичних суспільствах більшою владою, ніж визначають положення конституцій. Особистий апарат, практика роздачі посад, початкова популярність, підвищена увага засобів масової інформації, широке поле політичного маневру, можливість безпосередньо апелювати до громадян, контроль над силовими структурами перетворюють президента в унікальний символ, який широко уособлює в собі політичний ідеал значної маси людей. Президенти пострадянських республік фактично символізували політичний ідеал нації. Наслідуючи історичну драматургію, методом проб і помилок вони прокладали дорогу країні в невідоме майбутнє. Чому невідоме? Бо, як парадокс, уособлюючи в собі певний політичний ідеал, відповідного ідеалу для своєї нації вони так і не змогли запропонувати, замкнувши на собі коло ідеальних уявлень великої кількості громадян. Тому діалектика "від сліпого обожнювання — до глибокого нерозуміння" є складовою і хибною частиною формули пострадянського президентства.

Проте видається безперечним, що ця формула президентства повинна визначатися політичною зрілістю суспільства. Більш-менш сформоване громадянське суспільство, демократичні традиції, відносно вкорінена партійна структура породжують парламентські системи з обранням президента, депутатського корпусу. Прикладом можуть бути Чехія, Угорщина, Словаччина, Естонія, Латвія та ін.

Але там, де соціальні і політичні інститути нерозвинуті і слабкі, вакуум заповнює сильна президентська влада, нерідко з тиранічними тенденціями.

Зупинімося лише на деяких історичних фактах. Відомо, що тиранія, як необмежена влада в руках однієї особи, яка робить ставку, головним чином, на насильство, виникає практично одночасно з виникненням самої держави. Те саме стосується і антиподу тиранії — демократії. У стародавні часи, на відміну від сучасного світу, ні тиранія, ні демократія, зазвичай, не поширювалися як соціально-політичні "епідемії". Встановлення в державі демократії або тиранії визначалося, насамперед, специфікою її внутрішнього розвитку та історичними традиціями. Ці традиції, набувши сили протягом усього історичного про-

цесу, в ХХ сторіччі привели до ряду важливих наслідків. Виникла необхідність у нових засобах легітимації влади, заснованої насамперед на волевиявленні мас. Певною мірою початок ХХ сторіччя можна назвати періодом стабілізації демократії. Навіть незалежно від соціально-економічного ладу велика група більш-менш розвинутих країн перебувала в стані відносного внутрішнього спокою, що позначилося стабільним розвитком економіки, прагненням до толерантності та цивілізованості у відносинах між людьми, соціальними групами й інститутами. Створювалося враження, що тиранія стала історичним пережитком і людство вступило в еру нової цивілізації і гуманності. Проте своєрідним шоком для світової громадськості стали "рецидиви" тираній у, здавалося б, демократично здоровому тілі суспільства.

Перший "рецидив" трапився після Першої світової війни: Муссоліні — в Італії, Цанков — у Болгарії, Бретіану — в Румунії. Другий виник після світової економічної кризи 1928 — 1930 років. Це тиранії Сталіна, Гітлера, Хорті, Антонеску, Салазара, Франко. Третій "рецидив" тираній зародився після Другої світової війни в Північній Кореї, В'єтнамі, Китаї. Четвертий — почався в 50-ті роки: Стресснер — у Парагваї, Дювальє — на Гаїті, Сомоса — в Нікарагуа тощо.

Можна назвати різні причини, пов'язані з механізмом, стилем, методами соціального керування, різноманітним рівнем розвитку країн, розростанням державних бюрократичних структур. Згідно з деякими теоріями розростання тираній сприяла революція в засобах масової інформації, зокрема, поява радіо⁶. Це відкрило можливості для маніпулювання масовою свідомістю та створення відповідного політичного ідеалу, його розвитку і підтримки. Але, мабуть, однією з найбільш зримих причин є низький духовний рівень населення, зниження значення історичних цінностей, що поступово призвело до безсилля традиційних систем саморегулювання.

Сьогодні спостерігаються інші крайнощі, коли невідповідності суспільній свідомості нав'язують ідеал "справжньої демократії". Але, здається, саме нині на цьому тлі нам украй необхідні мудрість і надійні гарантії, щоб обминути небезпеку тиранії. А вона існує, тому що криза суспільства, примітивний технологізм соціального керуван-

ня, маргіналізація та багато інших факторів, як правило, призводять до тиранії. Крім того, в атмосфері зруйнованих цінностей і норм ми намагаємося запозичити в готовому вигляді характеристики західних політичних систем, та вони, як з'ясувалося, спроможні мутувати, а іманентно тендітні парламентські системи містять передумови перетворення на власну протилежність.

Водночас важка спадщина колишніх режимів і сила обставин, звісно, не перекривають наглухо дорогу до демократії. Сьогодні, рухаючись з одного вихідного пункту, 15 пострадянських держав демонструють широкую гаму можливостей приходу до створення парламентських систем. Якщо обмежитися лише слов'янськими республіками, то побачимо, що гострі конфлікти президентів і парламентів у Росії, Україні і Білорусі вирішувалися по-різному і з неоднаковими результатами. Навіть усередині Росії, в її національних республіках виникають різноманітні комбінації виконавчої, законодавчої та судової влади. І все-таки багато чого залежить від суб'єктивного чинника — особистих якостей людини, яка опинилася на вершині влади.

У постсоціалістичних суспільствах характер політичної влади визначає не лише ступінь свободи громадян, а й тип економічного та соціального розвитку. Встановлення авторитарних та олігархічних режимів під виглядом президентських республік веде до вкрай несправедливої приватизації державної власності, швидкої майнової поляризації, засилля паразитичних форм капіталу і, як наслідок, соціальної напруженості. Матеріальна притягальність закріплює громадянське і політичне безправ'я основної частки населення. В одній країні утворюються фактично два суспільства, які ворогують одне з одним. Трансформація життєвого устрою відбувається повільно і болісно, глибина соціальних суперечностей ускладнює розвиток демократичних інститутів.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ аналіз переваг парламентських і президентських республік багато дає для розуміння політичних подій у колишньому соціалістичному таборі. Пострадянські держави, керуючись правилом "золотої середини", фактично обрали напівпрезидентські режими, а країни Центральної Європи — парламентські системи, багато в чому схожі на німецьку. Хоча формальні відмінності в конституційному устрої постсоціалістичних

держав, можливо, не настільки значні в реальному житті, ці країни рухаються в різних напрямках. У Центральній Європі всі спроби президентів збільшити свою владу жорстко блокуються урядами і парламентами. Коли Л. Валенса в Польщі, В. Гавел у Чехії і М. Желев у Болгарії намагалися зміцнити інститут влади президентства, парламенти і громадська думка не підтримали цих намірів. Тому президент у країнах Центрально-Східної Європи є гарантом конституції, загальнонаціональним авторитетом, але в жодній із країн не є главою виконавчої влади, не визначає економічної політики, а тому не несе відповідальності за її здійснення. Вся повнота законодавчої влади належить парламенту, а центром виконавчої влади є уряд. У парламентських республіках повноваження президента обмежуються представницькими функціями глави держави. Там, де впроваджено елементи президентського правління, роль президента у формуванні виконавчої влади є досить активною. Особливості політико-правового статусу та повноважень президента в країнах Центрально-Східної Європи відбилися в конституційних положеннях. Вичерпно визначається статус президента як глави держави в конституціях Болгарії, Угорщини, Чехії та Словаччини. А в конституціях Польщі й Румунії термін "глава держави" взагалі не використовується. Президенти наділені представницькими функціями в зовнішніх відносинах та виступають гарантами конституції, суверенітету й територіальної цілісності країни. Президент Польщі, крім цього, стоїть на сторожі безпеки держави й гарантує виконання міжнародних договорів.

Президент Румунії здійснює нагляд за належним функціонуванням публічних влад, виступає посередником між гілками влади, між державою і суспільством. Конституційне закріплення деяких функцій президентів Польщі й Румунії передбачає наділення їх владними повноваженнями у виконавчій сфері.

Відповідно до конституцій Польщі, Румунії, Болгарії президент обирається шляхом загальних, рівних і прямих виборів у два тури. За конституцією Угорщини президент обирається Національною асамблеєю; президент Словацької Республіки — Національною радою таємним голосуванням; президент Чеської Республіки — парламентом на спільному засіданні обох палат; президент Югославії — Союзною скупщиною.

Конституції більшості країн Центрально-Східної Європи обмежують президента щодо здійснення будь-якої діяльності, не пов'язаної з виконанням президентських функцій. У межах своїх повноважень президент видає правові акти. В Польщі це постанови й розпорядження; в Румунії — декрети; в Болгарії — укази, звернення та послання. Правові акти, прийняті президентом, вимагають контрасигнації прем'єр-міністра або відповідних міністрів. Конституції Польщі й Болгарії подають вичерпний перелік президентських актів, що не вимагають контрасигнації. В інших конституціях країн Центрально-Східної Європи певної форми виданих президентом правових актів не передбачено, однак зазначається перелік повноважень, що належать до компетенції президента⁷.

Навпаки, в державах колишнього СРСР президенти впевнено підминають під себе своїх опонентів. Існує певна межа, за якою обсяг президентських повноважень стає згубним для демократичних інститутів, що зароджуються. Але з політичними ідеалами — все навпаки. Велика кількість громадян демонструє приклади амбівалентної політичної свідомості⁸ — вони бажать і здійснення демократичного ідеалу, і посилення президентської влади одночасно, навіть не усвідомлюючи того, що на практиці це посилення може призвести до руйнації демократичних засад суспільства. Справді, об'єктивно президентство як таке таїть у собі найрізноманітніші можливості, починаючи від ліберальних і закінчуючи тоталітарними і тиранічними. На тонкий психологічний момент у цьому явищі звернув увагу О. Медушевський, який зазначив, що соціальний зміст влади тирана нібито полягає в проведенні реформ, спрямованих на поліпшення життя народу, розвиток нової соціальної ієрархії, формування сильної державності. Але народ, який не підтримує ідеалу демократії з тих чи інших причин, не розуміє власних інтересів, вимагає просвітництва, а тому його потрібно тимчасово спонукати за допомогою насильства. Демократичний ідеал нібито тимчасово відкладається до досягнення народом необхідного ступеня зрілості й освіченості. Таким чином виникає диктатура, яка відкидає реалізацію демократичних норм на невизначений термін і цілком підпорядкована логіці авторитарного правління. Тому на перший план виходить теоретична і практична нездійсненність ідеалу⁹.

Світовий досвід переконує, що між 1973 і 1989 роками в 77 із 168 держав хоча б протягом одного року існували демократичні режими. Якщо виключити з цього числа 24 “старі” демократії, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку, залишається 53 країни, серед яких 28 були парламентськими республіками, 25 — президентськими. Демократіями протягом десяти років поспіль залишалися 17 із 28 парламентських республік (або 61 відсоток) і тільки 5 із 25 президентських (20 відсотків). Іншими словами, рівень “виживання” парламентських демократій був утричі вищий, ніж президентських¹⁰.

Звичайно, ці цифри не слід абсолютизувати. Зокрема, на коректність порівнянь серйозно впливають такі обставини: якщо залишити осторонь постсоціалістичний світ, президентські системи частіше за інші обирають латиноамериканські та африканські держави з важким тягарем нерозв'язаних проблем, що дісталися від минулого. Парламентській системі віддають перевагу в Європі і колишніх британських колоніях (серед них багато острівних міні-держав із населенням менше ніж півмільйона людей), де, зазвичай, існують сприятливі умови для утвердження демократичних інститутів. Ці важливі поправки суттєво коригують, але не перекреслюють порівняння, що залишається не на користь президентських республік.

Труднощі демократичної консолідації президентських республік стають практично непереборними в умовах багатопартійної системи. Варто звернути увагу на ту обставину, що лише 4 (Колумбія, Коста-Рика, США, Венесуела) із 31 усталеної демократії, які існують не менше 25 років підряд, мають президентські режими (24 — парламентські, 2 — напівпрезидентські, 1 — гібридна), і в жодній із зазначених 4 країн немає багатопартійної системи. Є тільки один історичний приклад: Чилі з 1933 по 1973 роки. Таким чином, президентство в сполученні з багатопартійністю утворює своєрідну вибухову суміш, що зводить шанси демократичної консолідації до мінімуму¹¹. Що вже казати про Україну, політична палітра якої налічує понад сотню партій.

Тим часом така комбінація зустрічається досить часто. У 40–80-і роки з 31 президентської демократії майже половина (15) мала багатопартійні системи. Тільки одна з них виявилася тривалою, тоді як половина (5 із 10) президент-

ських республік із двопартійною системою, що дозволяє контролювати парламент, проіснувала не менше 25 років¹².

Разом з тим, у президентських демократіях чим більше партій, тим хиткіша політична система. Можливо, саме багатопартійність робить президентські демократії особливо вразливими, оскільки вона породжує три негативних ефекти: 1) велику ймовірність паралічу влади внаслідок протистояння президента і парламенту; 2) сильну ідеологічну поляризацію політичного життя; 3) складність створення міжпартійних коаліцій президентської більшості. І навпаки, в позитиві президентської республіки може бути пересиченість політичним плюралізмом у вигляді великої кількості політичних партій, які не дали суспільству відчутної користі.

Так чи інакше, неповноцінність президентських демократій змушує шукати нові політичні ідеали. Тут можлива ідея скорочення кількості парламентських партій шляхом зміни виборчого законодавства. Правда, при цьому вважається за необхідне не втрачати почуття реальності, оскільки штучне насадження двопартійної системи може завдати тільки шкоди¹³. Більш радикальним рішенням є рух від президентства до парламентаризму. Шанси на успіх такого реформування режиму теж багато в чому визначаються майном партійної системи. Чим сильніші і дисциплінованіші політичні партії, тим легше перейти до парламентського правління.

Незважаючи на всі протипоказання, багато постсоціалістичних країн прагнуть реалізувати ідеал президентської форми правління. Навряд чи це можна пояснити незнанням прецедентів. На користь такого ідеалу вирішальну роль відіграла спадкоємність на рівні еліт. А закономірність полягає в тому, що чим вищий ступінь спадкоємності і чим міцніші позиції старої номенклатури в новій системі влади, тим імовірнішим є вибір президентської моделі політичного устрою.

Ідеал президентства чи парламентаризму підігрується також боротьбою за владні ресурси держави. Представники старих еліт, зазвичай, віддають перевагу президентству, тому що так легше тримати все під контролем, не підпускаючи чужаків. Нові політики, які піднялися вгору на антикомуністичній хвилі, вибирають парламентську систему, оскільки вона відкриває їм ширші можливості доступу до влади. Залежно від того, хто і на чому робить акцент, також визначаються перспективи демократії¹⁴.

Численні неконсолідовані демократії, що існують у сучасному світі, становлять дуже різнобарвну політичну палітру. В половині неконсолідованих демократій політичні і громадянські права зводяться до більш-менш вільних виборів. Усе інше — влада закону, права власності, поділ влади, свобода слова, зборів, віросповідання — не гарантовано. Тому з'явився навіть новий термін — “неліберальні демократії”. На підставі історичного досвіду Заходу можна стверджувати, що конституційний лібералізм заклав міцні підвалини сучасної демократії, але “неліберальні демократії” не створюють передумов для утвердження громадянських прав і свобод.

Україну якраз і можна віднести до “неліберальних демократій”. Спеціалісти також називають такий тип режиму “делегованою демократією”: зовні схожа на сучасну представницьку демократію, та по суті — її антипод. Вона відповідає формальним мінімальним критеріям демократичного устрою, але за своєю політичною практикою більше нагадує авторитаризм¹⁵.

Розроблена на латиноамериканському ґрунті концепція “делегованої демократії” сфокусована на постаті законно обраного президента, який високо стоїть над партіями, парламентом, судом і взагалі всіма іншими політичними інститутами. Він — “втілення нації”, “мудрий правитель” або навіть “батько нації” і править на свій розсуд. Фактично такий президент не підзвітний нікому, оскільки існуючі інститути занадто слабкі, щоб врівноважувати і контролювати його владу. Такі режими в різні історичні епохи одержували найменування “цезаризму” і “бонапартизму”, що говорить саме за себе.

Деякі політологи вважають, що “делегована демократія” приречена на обертання в хибному колі: вона породжена слабкістю демократичних цінностей, норм, інститутів, які ніби консервують цей стан. Навіть президенти мало що можуть змінити, адже вони могутні і безсилі водночас.

Отже, оцінюючи можливості існування демократії в сучасних умовах розвитку України, крім інших засад, необхідно враховувати, що в будь-якому разі варто шукати фундаментальні цінності та ідеали у власній, українській політичній культурі. А, прямуючи за ідеалом, пам'ятати: не існує моделі демократії, придатної для будь-якого суспільства, а існують лише загальні принципи її

функціонування. Сьогодні ми переживаємо багато труднощів не через принципову несумісність демократичних ідеалів із національною політичною культурою та менталітетом, а через напівзаходи і спроби нав'язати відразу готову модель зрілої демократії, незважаючи на історичний досвід, умови і національну специфіку.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ *Смирнов И. П.* Демократия в теории — тоталитаризм на практике // Социально-полит. журн. — 1992. — № 10. — С. 3—14.
- ² *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Академія, 1999. — С. 140.
- ³ *Кременичюк В.* Нам срочно нужен средний класс // Новое время. — 1990. — № 28.
- ⁴ *Нація і держава: теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / за ред. Римаренка Ю.* — Київ — Донецьк, 1998. — Кн. 1. — С. 165.
- ⁵ *Білий О.* Ідеологія і утопія в посткомуністичних трансформаціях // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — К.: Політична думка, 1996. — С. 326.
- ⁶ *Драганов М.* ХХ век: волны диктатур // Филос. науки. — 1991. — № 2.
- ⁷ *Дем'янець В.* Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. — 1999. — № 3. — С. 5.
- ⁸ *Головаха Є. І.* Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання. — 1992. — № 1.
- ⁹ *Медушевский А. Н.* Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопр. философии. — 1993. — № 10.
- ¹⁰ *Stepan A., Skach C.* Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation // World Politics 1. — October 1993. — № 46. — P. 13.
- ¹¹ *Mamwang S.* Presidentialism, Multipartyism and Democracy // Comparative Political Studied. — July 1993. — Vol 26. — № 2. — P. 204—205.
- ¹² Там же. — P. 212.
- ¹³ *Comparative Political Studied.* — July 1993. — Vol. 26. — № 2. — P. 225.
- ¹⁴ *Easter G. M.* Preference for Presidentialism // World Politics. — January 1997. — № 49. — P. 184, 187—189.
- ¹⁵ *Kubicek P.* Delegative Democracy in Russia and Ukraine // Communist and Post-Communist Studied. — 1994. — № 27 (4). — P. 423—441.